

VELKÉ POSTAVY ČESKÝCH DĚJIN

MARTINA
LUSTIGOVÁ

KAREL KRAMÁŘ

První československý
premiér

Karel Kramář

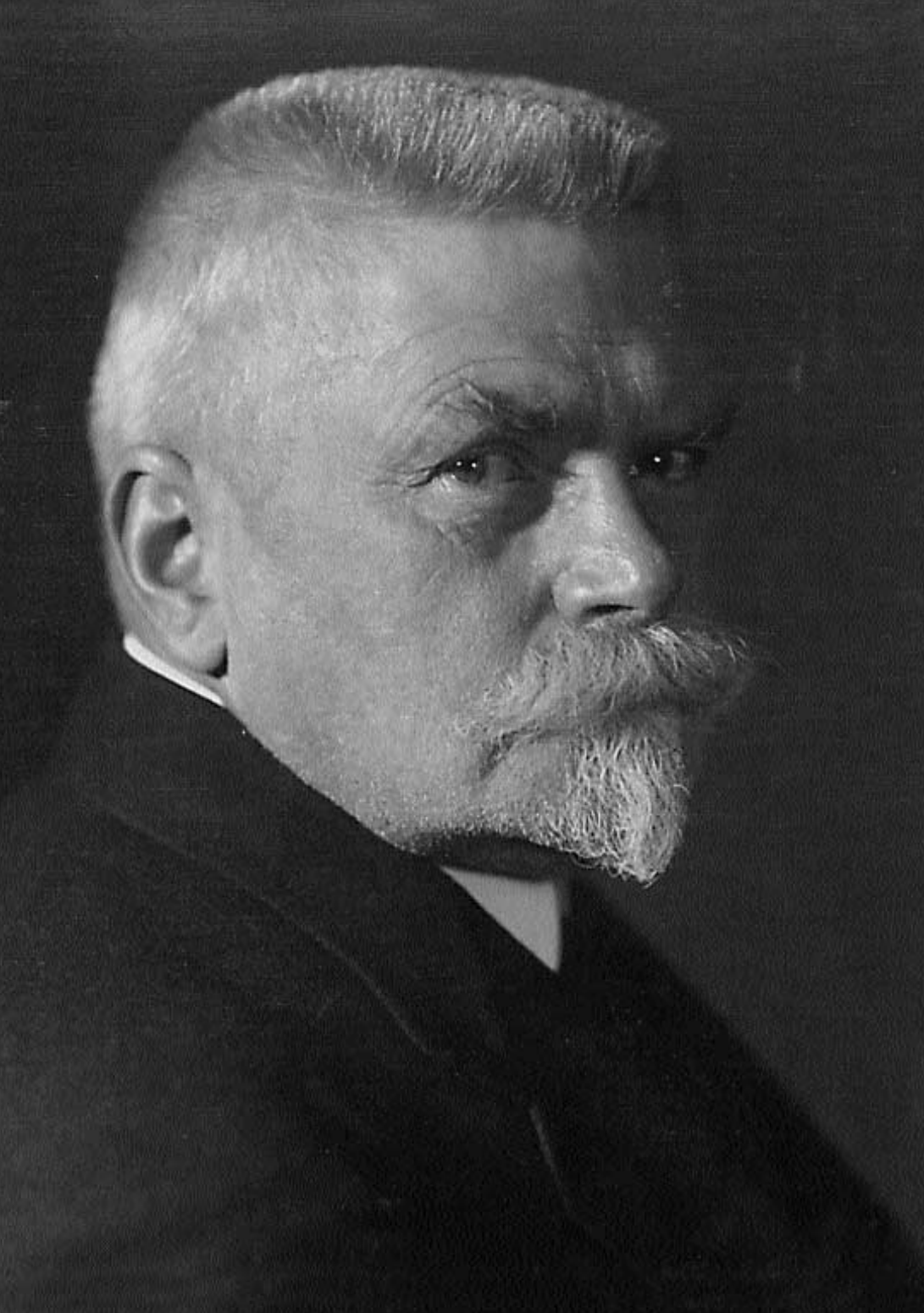

VYŠEHRAÐ

VELKÉ
POSTAVY
ČESKÝCH
DĚJIN

MARTINA
LUSTIGOVÁ

KAREL KRAMÁŘ
První československý
premiér

Karel Kramář

VYŠEHRAĐ

Vyobrazení na s. 4:
Karel Kramář
Fotografie Františka Drtikola, 1923
(Archiv Národního muzea)

Copyright © PhDr. Martina Lustigová, 2007
Typography © Michaela Blažejová, 2007

ISBN 978-80-7021-898-3

Rodičům

Ke Karlu Kramářovi mě před lety přivedl PhDr. František Svátek, který mě inspiroval ke zpracování Kramářových parlamentních projevů. Jemu patří dík za to, že jsem se „kramářovskému“ tématu vůbec začala věnovat. Po celou dobu mi byl trpělivým rádcem doc. Vratislav Doubek, který vedl mou diplomovou i disertační práci a kterému děkuji za cenné podněty a postřehy.

Velké poděkování náleží i mým rodičům, Blaženě a Vlastimilu Lustigovým, kterým chci tuto knihu věnovat.

Úvod

Karel Kramář byl mužem několika epoch – do politiky vstoupil za Rakouska-Uherska, v době, kdy se zájmové politické strany teprve chystaly ke svému razantnímu nástupu. Začátek světové války prožil v domácím odboji, za což byl rakouskými úřady uvězněn. Toto vězení ho pak vyneslo do pozice „vůdce národa“, který je opěvován českým lidem. Logickým vyústěním tohoto vývoje posléze bylo získání postu předsedy vlády. Karel Kramář působil v politice téměř půl století. A byla to doba pro českou politiku hodně bouřlivá. Zažil proměnu všennárodní politiky v politiku zájmových stran a ústup honoračních stran ve prospěch stran masových. Byl politikem, který dlouhá léta neřekl nic proti existenci habsburské monarchie, a přesto se pak postavil do čela odboje proti ní. Na druhou stranu byl kritikem politiky habsburské říše, stejně jako kritikem politiky první republiky.

Proč si dnes, sedmdesát let po jeho smrti, Karla Kramáře připomínat? Na prvním místě se nabízí odpověď, že byl prvním československým premiérem – už tato funkce je natolik významná, že bychom o této postavě měli vědět víc. Zapomenuto by nemělo být ani jeho politické myšlení, ať už hovoříme o jeho ruských a slovanských snech a plánech nebo o racionální kritice politického systému. Za zmínku stojí i Kramářova role v první světové válce. Přestože je zajímavým politikem, jehož názory i činy stojí za hlubší studium, byl v české historické i politologické literatuře dosud opomíjen. Snad i proto se u české veřejnosti dodnes tradují „kramářovské“ mýty – například o tom, že si vzal za manželku ruskou kněžnu, která navíc byla o několik let starší než on sám, nebo mnohem závažnější o tom, že byl fašistou. S Kramářem je spojena také celá řada zjednodušujících soudů a hodnocení, za všechny jmenujme alespoň jeho zařazení do kategorie „továrník – a tudíž kapitalista“. Nejen zmiňované

mýty a naznačená klišé budeme pomalu rozplétat, aby se nám před očima rozvinul příběh neprávem pozapomenutého českého politika, jehož jméno u mnohých žije jen v souvislosti s jeho noblesní vilou, která se tyčí naproti Pražskému hradu.

V knize je kladen důraz primárně na politické kroky a politické myšlení Karla Kramáře. Budeme hledat odpovědi na otázky, jaký byl Kramář politik, co z jeho myšlení je dodnes živé a na co naopak nelze navázat. Vedle politického života se dotkneme i Kramářova soukromí, které ostatně v mnohém neodmyslitelně souviselo s politikou. Kramářovu politickou kariéru sledujeme chronologicky s přihlédnutím k některým hlavním tématům jeho politického myšlení. Karla Kramáře primárně zajímala zahraniční politika, dával jí přednost před politikou domácí i před stranickými problémy, proto z textu vystupují tématické kapitoly o Kramářově vztahu k Rusku a Slovanstvu nebo o vztahu k Němcům a jiným národům. Mimo naši pozornost ale nezůstává ani domácí a stranická politika.

Mládí a studentská léta

Karel Kramář se narodil 27. prosince 1860 ve Vysokém nad Jizerou v rodině Petra a Marie Kramářových. V dobách Kramářova dětství bývaly ve Vysokém velmi kruté zimy, sníh většinou napadl už v listopadu, vytvořil mohutné závěje a na okolních horách zpravidla ležel až dlouho do jara. Místní dodnes mluví o tom, že ve Vysokém je půl roku zima a půl roku „zejma“ (chladné léto). Léto ve Vysokém zase bývalo poměrně krátké, plné bouří a srážek. Západní vítr, který ve Vysokém prý vane čtyři pětiny dní v roce, dal tomuto území název Větrov.¹ Takové počasí ale Karlu Kramářovi nevadilo. Pokud si před ním někdo posteskl, že prší, je bouřka a vůbec nevlidno, oponoval: „*Vidíte, takové Krkonoše mám rád! Nikoli ty klidné, jasné hory, nýbrž bouřlivé, neklidné, jaké jsou skutečně.*“² Kramář svůj rodný kraj miloval a často se do něj vracel. Ostatně na sklonku života si v rodném Vysokém postavil honosné letní sídlo. Miloval hory a rád podnikal dlouhé procházky nedotčenou přírodou.

Život ve Vysokém se v mnohém lišil od života v Praze, Brně nebo Vidni. Všechno bylo, jak Kramář po letech vzpomínal, prostší, bez „sladkých formalit“, které se nehodily do drsného horského prostředí. Lidé v Podkrkonoší zato prý byli mnohem upřímnější a otevřenější.³ Prostor, v němž se malý Karel učil prvním krůčkům, ho později v mnohém formovalo. Vysocí byli zvyklí žít družným životem, docházeli do nejrůznějších ochotnických spolků. Připomeňme, že divadelní spolek ve Vysokém hrál od roku 1786, v roce 1861 pak byl založen zpěvácký spolek Krakonoš.⁴ Na ochotnických spolcích se Karlu Kramářovi líbilo to, že se v nich nedbalo na to, kdo je dělník a kdo továrník. V tom viděl „*krásný, opravdu český, srdečný demokratismus*“.⁵ Na Semilsku se narodila celá řada osobností. Vedle Karla Kramáře můžeme připomenout spisovatele Antala Staška

a Ivana Olbrachta, novináře Josefa Fejfaru nebo prvního patriarchu církve československé Karla Farského. Nejznámějším z Kramářových rodáků byl staročeský politik František Ladislav Rieger.⁶

Karlův otec Petr Kramář vyrůstal v rodině sedláka Josefa Kramáře, který hospodařil ve Stanově. Poté, co se naučil číst a psát, ho otec poslal studovat do německé školy v Liberci. Po smrti Josefa Kramáře byl Petr od svých čtrnácti let vychováván v rodině souseda Zemana, shodou okolností dědečka Antala Staška. A byl to právě Zeman, kdo rozhodl, že se mladý Petr stane zedníkem. To mu mělo umožnit brzké osamostatnění. A nejen to – díky svým vynikajícím odborným i podnikatelským schopnostem se později stal vyhledávaným stavitelem v celém regionu. Petr Kramář ale nežil jen prací. Na místní úrovni se účastnil politiky, smýšlením patřil k mladočeské straně a sám sebe považoval za vlastence. Ve Vysokém nad Jizerou se Petr Kramář seznámil s dcerou místního měšťana a někdejšího starosty Františka Vodsedálka Marii. V roce 1857 se s ní v místním kostele oženil a mladí manželé se usadili ve vysokém domě „Na staré poště“, hned u hlavního vysokého náměstí. O tři roky později se jim narodil syn Karel. Manželé Kramářovi měli celkem pět dětí, ale s výjimkou Karla se žádné nedožilo školního věku.⁷ V tomto faktu můžeme hledat příčinu jistého hýčkání jediného syna a následně také značné fixace Karla Kramáře na rodiče.

Až do Karlových patnáctých narozenin žila rodina spokojeně ve Vysokém, pak se přestěhovala do Semil. Pokud jsme dosud hovořili o tom, že Petr Kramář byl vyhledávaným a uznávaným stavitelem vysokého regionu, po přestěhování do Semil je na místě upozornit na prudký vzestup jeho kariéry. Právě rozvoj stavební firmy v Semilech přinesl Petru Kramářovi značný zisk. Začali ho vyhledávat nejen čeští, ale také němečtí zákazníci. V Semilech Petr Kramář vybudoval prosperující cihelnu, v Libštátě pak později tkalcovnu, která měla finančně zabezpečit syna Karla.⁸ Díky otcovým podnikatelským aktivitám nemusely Karla Kramáře trápit finanční problémy. Ani za studií, ani v době, kdy byl aktivním politikem, nepoznal – na rozdíl od svých kolegů – co to je nemít peníze. Sen Petra Kramáře o tom, že jeho podniky zabezpečí synovi vzdělání i vstup do „dospělého“ života, se beze zbytku splnil. Ale nepředbihejme.

První čtyři roky povinné školní docházky si Karel Kramář odbyl v rodném městě. Malý Karel prospíval výborně, jen s krasopisem se prý dost natrápil.⁹ Od páté třídy pak navštěvoval německou hlavní školu v Liberci, podobně jako před lety jeho otec. Malý Karel měl vynikající příležitost zdokonalit si své znalosti němčiny, což se mu výborně hodilo později,

v době, kdy byl aktivním poslancem Říšské rady. Tehdy se v něm také začalo utvrzovat jeho národní citění. Už v dobách Kramářových libereckých studií můžeme hledat zárodky jeho vztahu k Němcům. „*Německých kamarádů jsem asi neměl, jen pamatuji, že jsem jednou uličkou nemohl chodit, poněvadž mne tam nějaký rabiátní kluk chtěl jako Čecha zbít,*“ vzpomínal Kramář po letech ve svých Pamětech na to, jak se raději vyhýbal přesile německých chlapců.¹⁰ Přestože se mu v kulturně německém Liberci stýskalo po rodině i po rodném kraji, byl svým rodičům vděčný za šanci naučit se německy a získat kvalitní vzdělání.

V září 1871 mladý Kramář zasedl do lavic malostranského gymnázia v Praze. Rodina si totiž jasně uvědomovala, jaký význam dobré vzdělání má. Proto mladého Karla rodiče podporovali, i když to znamenalo, že velmi brzy odejde daleko od domova, což muselo vadit nejen jemu, ale především jeho citově založené matce. Rodiče museli za syna platit školné, přispívali i na učební pomůcky. Knihy i nejrůznější výukové pomůcky do školy přinášeli vedle učitelů i samotní žáci. Student Karel Kramář například přispěl v lihu naloženými pstruhem a lipanem.¹¹ Při výběru školy sehrál nemalou roli fakt, že malostranské gymnázium bylo známé svým vlastenectvím. Šlo o obecní, nikoliv státní školu – manželé Kramářovi tak mohli doufat, že se jejich synovi dostane alespoň v rámci možností nezávislého vzdělání. Při Kramářově příchodu byl ředitelem školy Václav Zelený, který spolu s Karlem Jaromírem Erbenem vydával časopis Obzor, přispíval do Časopisu Českého muzea a nějakou dobu byl také poslancem Říšské rady i Českého sněmu. Byl rovněž známým stoupencem slovanské spolupráce a vzájemnosti a autorem životopisu Josefa Jungmanna. Po učiteli dějepisu a zeměpisu Zeleném se ředitelem stal matematik Martin Pokorný, který také dbal na to, aby profesorský sbor žáky vychovával v národním duchu a k vlastenectví.

Právě pobyt na malostranském gymnáziu Kramáře, spolu s rodinným zázemím a místem, odkud pocházel, ovlivnil směrem k lásce k národu a k vlastenectví. To vše mu bylo od dětských let vštěpováno rodiči a studium na malostranském ústavu to jen prohloubilo. Na malostranském gymnáziu nestudovali pouze čeští studenti, ale také celá řada studentů z balkánských zemí (především z Bulharska) nebo z Polska. To zase mělo vliv na Kramářovo později velmi silné slovanské citění. Nakonec snad všichni čeští vlastenci v 70. letech 19. století s napětím sledovali situaci na Balkáně a přípravy jednotlivých národů k povstání. I Kramářovi jihoslovanští kamarádi z gymnázia odcházeli domů bojovat za svůj národ a Kramář si nemohl nechat ujít jejich slavnostní vyprovázení.

Ubytování Petr Kramář mladému gymnazistovi obstaral u učitele Vaňka, jehož syn Ludvík začal studovat zároveň s mladým Kramářem. Ludvíka Vaňka můžeme považovat za jednoho z mála opravdu blízkých Kramářových přátel. Jejich přátelské pouto vydrželo až do Vaňkovy smrti v roce 1925. Oba mladíci spolu prošli nejen malostranským gymnáziem, ale také studiem práv. Ludvík Vaněk se později stal náměstkem pražského primátora. Poté, co se rodina Vaňkova přestěhovala, ubytoval se Kramář na pražské Kampě. Nechtělo se mu denně přebíhat mezi Pohořelcem a Malou Stranou, údajně mu v tom bránily také zdravotní důvody.

Od primy do oktávy prospíval s vyznamenáním. Škola ho bavila a učení mu nedělalo nejmenší potíže. Zároveň studoval jazyky, hrál na housle a hlavně na piano – právě láska k pianu a k hudbě mu vydržela až do konce života. Nejednou si později ve své vile sedal k pianu, aby si zahrál svého oblíbeného Chopina. Lásku k hudbě v něm od dětství pěstoval jeho otec. V prvních letech gymnaziálních studií si mladý Kramář dokonce přivydělával zpěvem v kostele.¹² Když si uvědomíme, že to z finančního hlediska neměl zapotřebí, zbývá nám jediné vysvětlení – pro Kramáře to byla zábava a radost. Už ve škole se snažil být vůdcem studentstva, o přestávkách rád hovořil před svými spolužáky a piloval své rétorické umění. Pozdější bulharský ministerský předseda Stojan Danev,¹³ který rovněž studoval na malostranském gymnáziu, vzpomíná, že Kramář byl „*bujný hoch, který vynikal nápadně nad své okolí, bystrý, výmluvný, v přestávkách rád si zařečnil k spolužákům, redigoval studentský tajný časopis, do něhož psal vášnivé vlastenecké výzvy, vedl nás*“.¹⁴ O tom, jak ostatní snášeli Kramářova drobná rétorická cvičení, se už Danev nezmiňuje. Vedle řečnických cvičení Kramář v této době absolvoval – jako ostatně mnohý z jeho spolužáků – i první nesmělé básnické pokusy.

Už na gymnáziu se Kramář začal ohlízet po politickém životě, účastnil se vlasteneckých manifestací a dostal se také do drobného střetu s policií. Naštěstí pro něj incident skončil bez následků. Jako gymnazista se snažil sledovat český vlastenecký tisk a jeho zájem o politiku jen rostl. Jeho otec tím rozhodně nebyl nadšený; jako úspěšný podnikatel hodlal ze syna vychovat svého nástupce. Snil o tom, že jeho jediný syn Karel vystuduje techniku a bude po něm řídit rodinné podniky. Tento sen se mu ale nesplnil. „*Zaklínal mne, abych nemyslel na politiku, šel na reálku a věnoval se praktickému životu, že budu šťastnější a spokojenější. Měl chudák slzy v očích, což nebylo jeho zvykem. Já zůstal neoblomným, nepovolil jsem, můj zápal pro politiku byl silnější než velká láska k otci – a nebylo mně ještě 12 let,*“ vyznal se Karel Kramář po letech.¹⁵ A co Kramáře k po-

litické aktivitě doslova popohnalo? V červenci 1873 se zúčastnil slavnosti položení základního kamene Jungmannova pomníku. A při té příležitosti řekl i Kramářův krajan František Ladislav Rieger. „*Díval jsem se naň jako na pána Boha a přec mně byl jaksi blíží jako krajan*“, vzpomínal Kramář na impuls studovat nikoliv na technice, ale na humanitně zaměřeném gymnáziu a později na právech.¹⁶

Studující Kramář se nesmazatelně vryl do paměti nejen svým spolužákům, ale také Antalu Staškovi, který svého krajana začátkem roku 1879 náhodou potkal ve vlaku. Jak Stašek později vzpomínal, poznal tehdy, že Kramář „*vyčnívá nad svůj věk nevšedními, pouhému školskému rámci se vymykajícími vědomostmi, jakož i širším, u takových jinochů řídkým rozhledem. Rozpoznal jsem i to, že v něm cosi hárá, co ho žene do budoucnosti, pudí k činům a vzbuzuje v něm samém velké naděje. Ihned jsem si pomyslel: to je jeden z těch, kteří vyniknou v našem národě.*“¹⁷ Kramář opravdu nebyl typickým studentem, který by se spokojil se znalostmi, jež mu ve škole předali učitelé. Nad ostatní studenty skutečně vynikal širokým rozhledem, který získal mimo školní lavice.

První polovina roku 1879 byla ve znamení příprav na maturitu. Shodou okolností si Kramář nosil knihy na baštu sv. Tomáše, tedy do míst, kde později vyrostla jeho pražská vila. V červnu 1879 Kramář s vyznamenáním odmaturoval z matematiky, náboženství (tehdy byl katolík, později kvůli své budoucí ženě přestoupil k pravoslaví), latiny, řečtiny, češtiny, němčiny, dějepisu a zeměpisu, fyziky, přírodopisu a filosofické propedeutiky. Přestože byl vždy vzorným studentem a jen málokdy se účastnil studentských rošťáren, s výjimkou primy dostával z mravů pouze chvalitebné a dvakrát dokonce jen zákonné hodnocení.¹⁸ Podle vzpomínek Kramářových spolužáků byla důvodem nedostatečná loajalita k habsburské dynastii a názory na postavení českého národa v rakousko-uherské monarchii. Ne všichni totiž byli nakloněni vlasteneckému smýšlení, s nímž se Kramář nikdy netajil. Kramářův spolužák Vojtěch Kebrle vzpomínal na Karlovu maturitní kompozici z německého jazyka. Studenti se měli rozepsat o tom, jaká silná pouta drží mnohonárodnostní říši pohromadě. A to bylo něco pro Kramáře! „*Náš národovec, místo aby velebil dynastii a vychvaloval rakousko-uherskou armádu, podal vypracování takové, že sbor profesorský měl pak co činiti, aby to pro abiturienta nemělo zlých následků,*“ vzpomínal po letech Kebrle.¹⁹

Po prázdninové přestávce začal čerstvý absolvent gymnázia studovat práva. Ale ne jako mnozí z jeho malostranských kolegů v Praze. Vydal se rovnou na univerzitu do Berlína, kde si zapsal přednášky u profesora

Karel Kramář, absolvent
malostranského gymnázia
(Archiv Národního muzea)

národohospodářství Adolfa Wagnera, který byl znám svým příklonem ke katedrovému socialismu. Podle katedrových socialistů nemůžeme všechny hospodářské problémy řešit egoismem (soutěží, v níž zvítězí ten nejsilnější), protože by se tím nedosáhlo požadované harmonie a slabší by byl beze zbytku vydán na pospas silnějšímu. Aby k tomu nedošlo, je zapotřebí, aby zakročil stát. Proto katedroví socialisté požadují dalekosáhlou sociální reformu, například zlepšení sociálního postavení dělníků. Katedrový socialismus se staví proti neregulovanému liberalismu a prosazuje dílčí státní zásahy do sociální a ekonomické sféry. Tento směr, jehož vlivu byl Kramář prostřednictvím osoby Adolfa Wagnera vystaven, velmi ovliv-

nil jeho sociální citění a tedy i sociální politiku. Právě v Berlíně pod Wagnerovým vlivem se začal zajímat o národní hospodářství a finanční vědu.

Zatímco zimní semestr prvního roku svých vysokoškolských studií Kramář strávil v Berlíně, na letní semestr se vydal do Štrasburku, kde studoval u dalšího katedrového socialisty Gustava Schmollera. Ten na něj ale udělal mnohem menší dojem než Wagner. Při letním pohledu do mapy vidíme, že Štrasburk je ideálním výchozím bodem pro seznámení se západní Evropou. A Kramář toho při řadě svých poznávacích výletů beze zbytku využil. Už samotný fakt, že absolvoval první ročník právnických studií v zahraničí, je zarážející a u lidí, pocházejících z měšťanského prostředí, přinejmenším neobvyklý. Když k tomu přidáme i skutečnost, že mu finanční situace umožňovala podle libosti podnikat četné výlety do okolí, vidíme, jak v té době prosperovaly otcovy podniky. Pravdou ovšem je, že náš student se nechoval jako rozmařilý synek bohatého podnikatele a peníze zbytečně nerozhazoval. Naopak – finanční nezávislosti využil ke svému dalšímu vzdělávání. Dodejme také, že cestování po Evropě nebylo pro mladého Kramáře neznámou – s otcem už během gymnaziálních studií stačil navštívit například Vídeň nebo Paříž. A cestování si neodpíral ani během dalších let právnických studií. Nejen za studií, ale i později rodiče o svých cestách pravidelně a podrobně informoval četnými dopisy.

Na příští zimní semestr (1880) se Kramář vrátil do Prahy, kde ho zastihly boje o obnovení české univerzity. Kramář nikdy nebyl pasivním pozorovatelem dění, a tak se zapojil do činnosti spolku Všehrd, který si založili studenti práv. Dokonce byl zvolen do jeho vedení, byl předsedou zábavního výboru a knihovníkem. Mezi studenty se tehdy vedly bouřlivé debaty o politice a Kramář při těchto debatách samozřejmě nezůstával v pozadí. V této době se seznámil s právníkem, národohospodářem a politikem Josefem Kaizlem.²⁰ U pedagoga o šest let staršího, s nímž se později lidsky i politicky sblížil, Kramář složil několik zkoušek.²¹ Kramář koneckonců rád vyhledával přednášky známých učitelů – Kaizla jsme již zmínili, dále jmenujme například Albína Bráfa, Leopolda Heyrovského nebo Jiřího Pražáka.

Před posledním ročníkem právnických studií se Kramář vsadil o sto zlatých, že do května po absolutoriu udělá doktorát. Přátelé mu nevěřili, ale Kramář napnul všechny síly a skutečně urychleně absolvoval zbývající atestace. Přepínání sil, mnoho hodin denně strávených nad knihami a samozřejmě také nervozita a stres před zkouškami, to všechno vytvořilo zárodky jeho pozdějších nervových chorob. Dne 24. dubna 1884 byl ale Karel Kramář skutečně promován doktorem práv. Svou sázku vyhrál,

Karel Kramář na honu (Archiv Národního muzea)

„ovšem bez těch 100 zlatých“, jak později podotknul.²² Přes všechno vynaložené úsilí se právníčině ve smyslu práce v advokátní kanceláři nebo u soudu nikdy nevěnoval. Celý život se ale účastnil tvorby zákonů, ať již v Rakousku-Uhersku nebo pak v Československu. Svěho doktorského titulu si nesmírně vážil a byl na něj hrdý. O tom, jak na něm lpěl, svědčí i úsměvná historka z honu. Kramáře kdysi jeden z účastníků oslovil „pane poslanče“. Kramář ho hned zarazil se slovy, že tady, na honu, je přece mezi svými, takže tady je jen „doktor Kramář“.

Dosažením titulu doktora práv ale ambiciózní Kramář nepovažoval svá studia za ukončená. Po promoci odjel na další studijní cesty po Evropě. Jejich výchozím bodem byl opět Berlín a Wagnerův národohospodářský seminář. Spisovatel Hermann Bahr, který se s Kramářem v této době v Německu setkal, na něj vzpomíná jako na člověka „s úžasnými vědomostmi, silné vůle, vnitřní sebekázně, sebevědomé rozhodnosti, vysoko nad nás všechny vynikajícího“ a dodává, že Kramář byl „oslňující debatér, nepřekonatelný v pohotovosti“ a „rozený vůdce“.²³ Kramář se ve Wagnerově semináři začal věnovat otázce rakouských papírových peněz. A jak na svého učitele a hodiny s ním vzpomínal? „Wagner byl v semináři, který

Karel Kramář mezi svými přáteli (Archiv Národního muzea)

*byl v jeho bytu, neobyčejně milý a po něm jsme chodili na večeri do blízké restaurace a tam začala politika. Wagner sám byl známý nacionalista a do jisté míry antisemita a politika ho neobyčejně zajímala. V našem semináři našel, co ho neobyčejně zajímalo. Bahr byl tenkrát velkoněmecký nacional, relegovaný z vídeňské university pro nějakou příliš silnou velkoněmeckou řeč a agitaci, a vedle něho já se svým nacionalismem českým. Wagnera nejvíc bavilo, dostat nás do sebe.*²⁴

Z Berlína Kramář odjel na další studia do Francie, aby nebyl jen pod vlivem německé vědy. Na podzim 1884 se zapsal na École libre des sciences politiques. Byl vůbec prvním českým posluchačem této školy, která měla vychovávat budoucí diplomaty. Podobně jako v Berlíně, i v Paříži vyhledával přednášky známých kapacit. Dojem na něj udělal hlavně historik Albert Sorel.²⁵ Pařížský pobyt Kramář bral vedle dalších studií i jako možnost zdokonalit se ve francouzštině, která se stala jazykem, jejž znamenitě ovládal. Totéž se již nedalo říci o angličtině, kterou měl možnost pilovat v následujících měsících. Léto roku 1885 totiž strávil v Londýně.